ڊاڪٽر غفور ميمڻ

ڪجهه سنڌي لفظن جي بنيادي شڪل جو تاريخي ۽ صرفياتي جائزو

The Origins of Certain Sindhi Words: A Morphological and Historical analysis

Abstract

The Sindhi language has a history dating back to around 5000 BC. Modern Sindhi began to be promoted under British rule starting in 1843, which contributed to its current status in independent Pakistan after 1947. Linguistic research indicates that Sindhi possesses a distinct morphology and phonetic style, with many distinct letters that are not found in other languages. Additionally, many words in various languages are derived from Sindhi letters, suggesting that these terms are originally Sindhi. In this research paper, I have pointed out the original phonetics and morphological forms of certain Sindhi words, supported by the poetry of the renowned poet Shah Latif Bhitai, who lived in the 18th century. This research paper also discusses that since British rule that commenced in 1843, it can be inferred that some English words may also have Sindhi origins. In this paper, I have identified the transfer and borrowing of certain Sindhi letters and words in other languages of the Indus valley such as Sanskrit, Punjabi and Seraiki. In a way, this paper aims to contribute to the linguistic discussion on the phonetic and morphological origin and history of Sindhi words and as a result their link, transfer and use in other languages.

Keywords: Sindhi Language, Vocablury, Phonetics, Monography.

سنڌي ٻولي، ثقافت، تاريخ، انساني تهذيب جي ارتقا جو اهڃاڻ آهي، سنڌي ٻوليءَ جي هر لفظ ۾ پنهنجي تاريخ، فڪر ۽ ثقافت جو پڙلاءُ موجود آهي. ڪيترائي لفظ اهڙا آهن، جيڪي ٻين ڏارين ٻولين ۾ پنهنجي شڪل بدلائي استعمال ٿين ٿا. پر ان جو بنياد سنڌي ٻوليءَ سان جڙيل آهي. انهن لفظن ۾ فڪري، تاريخي ۽ ثقافتي عڪس آهي. عام طور اسان ڏارين ٻولين ۾ اهڙا لفظ ٻڌندا آهيون جيڪي اصل ته سنڌي ۾ هوندا آهن، پر انهن جي صورت بگڙيل هوندي آهي، ڪڏهن ته ائين به ٿيندو آهي جو اسان جو نوجوان نسل انهن بگڙيل صورتن کي ئي درست صورت سمجهندو آهي. مثال اسم ’مارئي‘ جيڪو عام طور سان ماروي استعمال ٿيڻ لڳو آهي. پر ان کي درست ڪرڻ بجاءِ سڀ ماروي استعمال ڪرڻ لڳا آهن. هاڻي ڪجهه وقت کان پوءِ اصل لفظ گم ٿي ويندو. اهڙي طرح ڪيترائي لفظ جيڪي ٿوري ڦير گهير سان گهڻين ٻولين ۾ هڪ جهڙا آهن. مثال ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، هڪ، چار، پنج، وغيره.

اچو ته لفظن جي بنياد جو جائزو وٺون. لفظن جي علم کي صرفيات چئبو آهي، لفظ جو ننڍي ۾ ننڍي جزو جيڪو بامعنيٰ هجي، ڪيس وڌيڪ ٽوڙي نه سگهجي. جيڪڏهن ٽوڙجي ته معنيٰ وڃائي ويهي ان کي صرفيو چئبو آهي.(1)

مثال: وڏيرو، وڏائي، وڏيون، وڏي، وڏا. انهن سڀني لفظن جو بنيادي لفظ ’وَڏَ‘ آهي، جيڪو صفت آهي. هاڻي وڏو لفظ وڌيڪ ٽوڙي نٿو سگهجي. جي ٽوڙبو ويو ته بامعنيٰ نه رهندو. اهڙي بنيادي لفظ کي صرفيو چئبو آهي.

اهڙي طرح ”سڏڻ“ فعل جو مصدر آهي سندس ڦيرو هن ريت آهي. سڏ، سڏيو، سڏيندا سين، سڏي، سڏرايوس، سڏرائيندا سين وغيره اهو لفظ جو گردان آهي پر بنيادي لفظ ’سَڏِ‘ جيڪو مصدر آهي اهو بنيادي لفظ آهي.

لفظن جا به قسم ٿيندا آهن هڪڙا بنيادي لفظ، ٻيا ثانوي لفظ. بنيادي لفظ مڪمل صرفيا ٿيندا آهن. جن مان ٻيا لفظ ڦٽي نڪرندا آهن، انهن کي ثانوي لفظ چئبو آهي.

ثانوي لفظن جا وري به قسم آهن. هڪڙا پيچيدا ٻيا مرڪب.

پيچيده لفظ جڏهن ٽوڙبا ته انهن مان هڪ آزاد صرفيو ٻيو پابند صرفيو نڪرندو.

مثال: طاقتور. هن لفظ ۾ هڪ لفظ "طاقت" جيڪو آزاد صرفيو آهي، ٻيو وري جيڪو پابند صرفيو آهي جنهن کي آزاد مڪمل صرفيي جي حيثيت ناهي، پر ڪنهن آزاد صرفيي سان ملي ڪري لفظ ٺاهيندو آهي، ان کي پيچيده لفظ چئبو آهي. پيچيده لفظن ۾ ورجاڻ (Reduplication) وارا لفظ بہ هوندا آهن. مثال. راند روند، پٽسو پنجڙ، ذات پات، پيدياءَ، ڪڙو ڪو دمادم، پٽاپٽي سراسري وغيره

اهي لفظ جن کي ٽوڙجي تہ بہ آزاد صرفيا ٺهي پون تہ اهي مرڪب لفظ آهن.

مثال: هٿڪڙي، سئوپيري، رنگ محل، ڳوٺ سڏار، لال شهباز وغيره

ان کان علاوه بہ لفظن جا ڪجهہ ٻيا قسم ٿيندا آهن. جيڪي مرڪب يا پيچيده هوندا آهن.

گڏا لفظ:

علي نواز حاجن خان جتوئي پنهنجي ڪتاب علم السان ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏا لفظ هن ريت ڄاڻايا آهن. اهي مرڪب لفظ جن ۾ ٻن ٻولين جا لفظ گڏيل هجن. مثال هڪ سنڌي لفظ ٻيو ڪنهن ڌارين ٻولي جو لفظ ملي ڪري، هڪ لفظ ٺاهين تہ اهڙي لفظ کي گڏو لفظ چئبو آهي.

مثال: ريل گاڏي، جيمس آباد، جيڪب آباد، پوليس ڪاتو وغيره.(2)

ڪي لفظ وري هوندا تہ ڌارين ٻولين جا آهن پر انهن کي سنڌي ٻولي پنهنجي مزاج مطابق قبول ڪندي آهي. مثال: ٽيشڻ، آٽرپاٽر، ڌاڪدر، نماج، مسيت، سنگل (سگنل)، باڪس (ماچيس) وغيره.

لفظ ٻن طريقن سان ڦٽن ٿا. هڪ گردان سان ٻيو اشتقاق سان ٻنهيءَ کي گڏي لفظن جون روپاوليون سڏبو آهي.

گردان: جوڙڻ جوڙيو جوڙيندا، جوڙا، جوڙو جڙيو جوڙيندا سين وغيره

اشتقاق: جهنگ ٻلو الله رکيو هٿڪڙي، عيدگاهہ طاقتور، خودغرض وغيره

هتي ڪجهہ لفظن جو صرفياتي ۽ تاريخي جائزو وٺنداسين، جيڪي ڌارين ٻولين ۾ مختلف طرح استعمال ٿين ٿا. ڪي لفظ ساڳي شڪل ۾ موجود آهن تہ ڪجهہ لفظ پنهنجي صوتياتي ۽ صرفياتي شڪل بدلائي چڪا آهن.

مثال: **ٻاڳ، اڦراٽو ڏيئو، هٽ، هٽ تاڙ ريل، ڏريو ڇڄ، ٻڪري، ڳوهہ**

ياڳ

ياڳ لفظ جي گرامر: ارشد ياڳ وارو آهي. يا هي ياڳوند ماڻهو آهي: صفت

ياڳ سان ريس ڪونهي : اسم ذات

لفظ ياڳ جي معنيٰ:

”نصيب، بخت، قسمت، تقدير، ياڱو حصو پتي. ياڳ هڪ ذات جو بہ نالو آهي (سومرن جا فقير ياڳ ۽ سمن جا فقير پان“ هن لفظ جي خاندان متعلق ڊاڪٽر نبي بخش بلچ صاحب جو چوڻ آهي تہ هيءُ سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي ياگيہ آهي. جيڪو سنسڪرت مان سنڌي ۾ داخل ٿيو آهي.(3)

گمان آهي تہ هيءُ لفظ سنسڪرت جو ناهي پر اصل سنڌي ٻوليءَ جو آهي جتان سنسڪرت، هندي، پنجابي، سرائڪي ۾ ويو آهي. ڇو تہ اصل لفظ جي صورت ”ڳ“ ڳيري سان آهي ۽ جيڪي بہ لفظ اصل نج سنڌي اکرن سان شروع ٿين ٿا، اهي گهڻي ياڱي سنڌي ئي هوندا آهن. سنڌيءَ جا نج اکر ٻ، ڳ، ڱ، ڄ، ڃ، ڏ، ڻ اهي سڀ سنڌي اکر آهن هنن مان ”ڻ“ پنجابي ۽ سرائڪي ۾ موجود آهي. ڇو تہ پنجابي، سرائڪي، ڪشميريون سڀ سنڌو واديءَ جون ٻوليون آهن تنهن ڪري اکر ۽ لفظ هڪٻئي سان ملندڙ جلندڙ آهن. پيرو مل جو چوڻ آهي تہ سنڌي اکر ٻ، ڄ ڃ، ڏ، ڳ نج سنڌي اکر آهن جيڪي ٻئي ڪنهن ٻوليءَ ۾ ناهن جيڪڏهن اهي اکر جنهن لفظ ۾ هوندا اهي نج سنڌي لفظ هوندا. (4).

ان کان علاوه ٻڪريءَ کي جيڪڏهن هنديءَ ۾ ٻڪري ڇيو وڃي تہ سمجهو هيءُ لفظ سنڌيءَ جو آهي. پنجابي ۾ ڄج کي جنج چون تہ ظاهر آهي سنڌي اهو لفظ پنجابيءَ کان نہ ورتو هوندو. بلڪ پنجابيءَ سنڌي کان ورتو هوندو. اردو وارا ڳوهہ کي ”گو“ چون تہ اسان سمجهي سگهون ٿا تہ اهو لفظ سنڌيءَ کان اڌارو ورتل آهي.

هاڻي ڏسنداسين ياڳ بنيادي لفظ آهي جنهن مان ٻيا ڪيترا لفظ ڦٽي نڪتا آهن. مثال ياڳيو ياڳويان، ياڳيا ياڳيوان، ياڳيري، ڀڳوان ,ياڳونت گيتا، ياڳناڙي، ياڳي وغيره ياڳ مان هڪ ٻيو لفظ نڪتل آهي ڀال جنهن جي معنيٰ احسان، بخت، نصيب، لطف وغيره.

”مون سين مون پرين پورائي ۾ ڀال ڪيا“ (ليلا چنيسر 2/6)

سنڪسرت ۾ پڳوان لفظ سنڌيءَ ۾ ڪيئن ويو هوندو. انهيءَ جو بنياد تاريخي طور اسان ڏسنداسين تہ سنڌيءَ لفظ ڀاڳوان يا ڀاڳيري زال کي چوندا آهن. اڄ بہ چوندا آهن ڀاڳ زال ڪٽي ايندي آهي. هندو ٽپڻي مان حساب لڳائي زال ۽ مڙس جي جنم ڪنڊليءَ ۾ ڏسندا آهن تہ زال جا نمبر جيڪڏهن وڌيڪ اچن تہ ان کي چوندا تہ زال ڀاڳ ڪٽي ايندي. آخر زال کي ڀاڳوان ڇو چيو ويندو آهي. سنڌي ۾ "س" ۽ "آ" لفظن جا اڳيان جوڙ آهن. اڳياڙي جوڙ ڀاڳ ۾ لڳائي لفظ سڀاڳ ۽ اڀاڳ ناهيو ويندو آهي.

وڏي ڀاڳ ڀڙن, جي کميا ڪارونيار ڏي. (ساموندي3/6)

سنئون تن سڀاڳ, امل جن اباهيو. (سريراڳ 4/21)

الوڙو اکين. آيم نند اڀاڳ جي. (ڪوهياري 1/7)

ڀاڳوان يا ڀاڳيري لفظ معنيٰ ڀاڳ واري زال. سنڌ جي تاريخي پس منظر ۾ سراج جي لکڻ مطابق تہ "موهن جي دڙي ۾ عورت کي ديويءَ جو درجو مليل هو. اتي ڌرتي ۽ عورت جي پوڄا ٿيندي هئي". (5) ڇوتہ ٻئي انساني نسل جي پرورش ڪن ٿيون, انسان جي نسل کي زنده رکن ٿيون. وري عورت انسان کي جنم ڏيئي ٿي. ڌرتي اناج جي پيداوار ڏي ٿي جيڪا بہ انسان جي نسل کي زندهہ رکي ٿي. ٻئي تخليق جو ذريعو آهن. تنهن ڪري ٻنهي کي ديوي جو درجو مليل هو. ٻنهي جي پوڄا ٿيندي هئي. وري موهن جي دڙي مان هڪ اهڙي شڪل ملي آهي جنهن ۾ عورت جي عضوي مان پيڙهہ جي ٻوٽي کي ڦٽندي ڏيکاريو ويو آهي. جنهن مان ظاهر آهي تہ ٻني ۽ وني ٻئي هڪ ئي تخليق جا بہ روپ آهن. ٿي سگهي ٿو ان ڪري هندن جي مذهب ۾ خدا کي پڳوان انهيءَ ڪري چيو ويو هجي تہ هڪ خدا ڀاڳ ڏيندڙ يا آٽيندڙ آهي. ٻيو تخليق جو سرچشمو آهي. جنهن ڪري خدا, زال ۽ ٻني, سيني کي ڀاڳ جو استعارو سمجهيو ويو. اهڙيءَ طرح خدا کي هندو پڳوان چوڻ شروع ڪيو هجي. باقي رهي ڳالهہ تہ هي لفظ سنڌي آهي تہ پوءِ هندن وٽ ڪيئن ويو؟ انهيءَ ڪري تہ سنڌ تهذيب هماليه کان وني سمنڊ تائين ڦهليل هئي. پيرو مل جو چوڻ آهي تہ پنج نديون پنجاب جون ڇهين سرسوتي ۽ ستين ندي سنڌو سيني گڏي سپت سنڌو چوندا هئا.(6)

هتي اها ڳالهہ بہ سمجهڻ جي آهي پڳوان جي معنيٰ پاڳ ورهائڻ وارو. جيڪو اهجاڻ سنڌي سماج ۾ مثبت سوچ جي پيداوار آهي. سنڌي سماج جي روايت مطابق جيڪڏهن گهر ۾ ڪا شيءِ ناهي تہ ائين ڪونہ چئبو تہ ڪونهي بلڪ چئبو ”خيرڪو“ آهي. ٻار سمهي رهيو تہ چئبو وڏو ٿيو. مال کي چئبو ’لئي چڏ‘ پاڳيا ’ٻڌڻ‘ ڪونہ چون چو تہ ٻڌندا چور آهن. ڳٽپ ۾ چون برڪ. ٻيو ٿيو هتي برڪ معنيٰ برڪت. دروازو بند آهي تہ چئبو دروازو قائم آهي. بلڪل اهڙي طرح پڳوان پاڳ ورهائڻ وارو آهي.

سنڌ جي لاڙواري علائقي ۾ چوندا آهن ”مڙس تہ پاڳ نہ تہ آهي ڄانيي جو ساڳ“ ان پهاڪي جو مطلب آهي تہ مڙس ماڻهو اهو جيڪو راڄ ۽ پاڳ وارو هجي. جيڪو پاڳيو هجي، جيڪو مالوند هجي. جنهن وٽ اوطاق هجي زرعي سماج جي قدرن مطابق مڙس ماڻهو راڄ پاڳ واري کي چيو ويندو هو. نہ ڏليل هجي، نہ ڇڙو ڇانڊ هجي، بلڪ اولاد ۽ زمين وارو هجي.

تنهن ڪري ڀٽائيءَ جي هن بيت ۾ اهڙي منظر ڪشي موجود آهي.

اڱڻ تازي ٻاهر ڪنديون، پڪا پٽ سونهن
سرهي سيج پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن
اسان ۽ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا.
(سارنگ 1/25)

هاڻي ٿورو غور ڪريو زرعي سماج ۾ اڱڻ تي ڪنديون مينهون بينيون هجن، ٻاهر تازي گهوڙا بيٺا هجن. پڪا ۽ پٽ معنيٰ زمينون، ملڪيت هجي، هي تصور سچو پاڳ جو آهي. جيڪو مذهبي طور نہ پر قدرن ۾ ۽ ثقافت ۾ موجود آهي. پوءِ وقت گذرڻ کان پوءِ پاڳ کي مذهبي نصيب سان ڳنڍيو ويو.

لفظ پاڳيو معنيٰ مالوند جنهن وٽ پاليل جانور هجن، مينهن، ڳئون، ٻڪري يا انن جا وڳ هجن تہ اهو پاڳيو آهي. اڄ بہ چيو ويندو آهي پاڳيو آهين يا چور؟ چو تہ چورن جا بہ قسم ٿيندا هئا هڪ ٻڪري، مينهن چورائڻ وارو ٻيو انن جو وڳ چورائڻ وارو ان کي لوڙ چوندا هئا. لوڙ هٽندڙ کي لوڙائو چوندا آهن معنيٰ انن جو وڳ چورائيندڙ.

جُه سي لوڙائو ٿيا، جنين سندي ڏِيرَ
ماروئڙا فقير ڪنهن در ڏيندا دانهڙي.
(مارئي 12/2)

هاڻي ٻاڳ مان ڪيترائي اصطلاح، پهاڪا ۽ چوڻيون جڙيل آهن.

ٻاڳ ورڻ
ٻاڳ جاڳڻ
ٻاڳ لڳڻ
ٻاڳ ٻري يا ٻريو
ٻاڳ ڪلڻ
ٻاڳ ڏي ٻيڙ تہ دال مان سيرو
ٻاڳ ڏي ٻيڙو تہ سيري مان سج (7)

اهڙي طرح سنڌي ٻوليءَ جا ٻيا بہ ڪيترا ئي لفظ ثقافتي، تاريخي، روايتي پس منظر رکن ٿا جن مان ٻاڳ بہ هڪ اهم تاريخي، ثقافتي ۽ فڪري لفظ آهي.

هٽ

هٽ بنيادي طور سنڌي لفظ آهي، جيڪو شاهہ لطيف بہ استعمال ڪيو آهي، انگريزن جي اچڻ کان پوءِ هنن اهو لفظ پنهنجي ٻولي ۾ شامل ڪيو. هٽ انهيءَ ڇپري نما ڪوٺڙيءَ کي چيو ويندو هو. جتي مختلف وکر وڪيا ويندا هئا. اڪثر ڳوٺن ۾ ننڍا ننڍا ڪچا دوڪان ٺهيل هوندا هئا. ٻيءَ معنيٰ ۾ اسان انهيءَ کي ريزڪي دوڪان چوندا آهيون. ڳوٺن ۾ اڄ بہ انهيءَ کي هٽ چيو ويندو آهي. هاڻي انگريز تفريح وارن هنڌن تي سمنڊ ڪناري يا ڍنڍ جي ڪناري رهڻ جون جڳهون ٺاهيندا آهن. ان کي بہ هٽ (Hut) چوندا آهن. ۽ سنڌيءَ ۾ انهيءَ هٽ جو ترجمو جهوپڙي ڪيو وڃي ٿو. پر اصل ۾ سنڌي لفظ آهي. شاهہ لطيف گهڻو وقت اڳ هٽ لفظ استعمال ڪيو هو.

هوت تنهنجي هنج ۾، پڇين ڪو پيئي،
وفي انسڪم افلاتبصرون سوجهي ڪر سهي،
ڪڏهن ڪانہ ويئي، هوت ڳولڻ هٽ تي.
(آبري 5/12)

اڦراٽو

سنڌ ۾ جڏهن به پُڙي ماني گيهه ۾ ترجي ٿي ته ان کي اڦراٽو چيو ويندو آهي. اڦرڻ مصدر آهي. جنهن جي معنيٰ. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لفظ اڦراٽو جي معنيٰ هن ريت ڏني آهي. سوڪ يا ڦنديل ماني. پڙن پڙن واري ماني. سٽيي ماني. ڪرڦاٽو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لفظ اڦراٽو سنسڪرت مان نڪتل ڏيکاريو آهي. بلوچ صاحب جو چوڻ آهي ته سنسڪرت اد ۾ پلشٽ مان نهيل آهي. اد معنيٰ مٿي پلشٽ معني سيڪ آيل. (8). پر منهنجي خيال ۾ ته اهو لفظ سنڌيءَ جو آهي. سنڌيءِ ۾ ”ٽو“ پڇاڙي گڏڻ جو رواج موجود آهي. ڦيراٽو گوپاٽو سروٽو. ڪوٽو. چٺوواٽو. وغيره سنڌو تهذيب ۾ اڦراٽي پچائڻ جو رواج هزارن سالن کان موجود آهي. هندي يا پنجابيءَ ۾ اڪثر سنڌي الف ڪاڇي ويندو آهي. جيئن ڪنيار مان ڪنير. آچار مان اچر. سومار مان سومر وغيره اهڙي طرح اڦراٽي مان الف نڪري ويو ته اهو ڦراٽو ٿي پيو اڳتي هلي پراٺو ٿي پيو جو اڪثر اردو وارا ٺٽي کي ٺٺا چوندا آهن مطلب ٽ کي ٺ چوندا آهن. تنهن ڪري هنن اڦراٽي کي پراٺو چوڻ شروع ڪيو. پر مزي جي ڳالهه ته هاڻي سنڌي ماڻهو به پراٺو چوندا آهن. نوجوان نسل کي ته خبر ئي ناهي ته اڦراٽو ڇا آهي؟ اهڙيءَ طرح سنڌي لفظ ڌارين جي ٻولين جي اثر کان تبديل ٿي وڃن ٿا. ان کي تاريخي ۽ لساني تبديلي چئبو آهي.

هٽ / هٽ تاڙ

لفظ هڙتال به سنڌيءَ جي هٽ ۽ تاڙ مان ورتل آهي اڄ به ڳوٺن ۾ وڏن ڪاٺ جي دروازن کي تاڙا ڏنا ويندا آهن. هٽ تاڙ معنيٰ هٽ کي تاڙو ڏيئي بند ڪرڻ. معنيٰ دوڪان کي بند ڪرڻ تاڙو ڏيڻ. تاڙو ڪاٺ جو نهيل هوندو آهي. جيڪي دروازي جي ٻنهي پڙن ۾ وجهي دروازي کي بند ڪيو ويندو هو. شاهه لطيف لفظ تاڙي استعمال ڪيو آهي. تاڙي اسم تاڙي جو اسم تصغير آهي. ڪجهه لفظن جو اسم تصغير انهن لفظن کي ننڍڙو ڪري يا مونث ڪري ڪيو ويندو آهي. مثال ماڪوڙو جو اسم تصغير ماڪوڙي. ڪرڙو جو ڪرڙي. مڇ جو مڇي. وغيره.

سنڌيءَ ۾ تاڙ جون ڪيترين ئي معنائون آهن. جن ۾ چڪاس، جاچ، ڪوٺ، تاڙي ڪجي جي رس جي. وغيره شامل آهن. خود لفظ تاڙو مان تالو نهيو آهي. جو هنديءَ ۾ اڪثر "ر" کي "ل" ڪري اچاريو ويندو آهي. مثال ٻار کي ٻال، ڪارو ڪالا، وار کي بال وغيره.

شاهه لطيف هن بيت ۾ تاڙي جي ڳالهه ڪئي آهي.

طالب ڪٺر، سونهن سر رومي چيو آهي
تاڙي جي لاهي، تہ منجهين مشاهدو ٿئي.
(ڪلياڻ 5/10)

ڏيئو /ڏياري / ڏيوالو

ڏيئو سنڌيءَ جو عام لفظ آهي، ٺڪريءَ جي ننڍي چمني جنهن ۾ ڪپهہ جي وٽ پاسي کان رکي ان ۾ سرنهن جو تيل وجهي ٻاربو آهي، سنڌ ۾ ڏيئو عام طور سان ٻاريو ويندو هو ان جو اسم تصغير آهي ڏياٽي. جيئن لفظ ديواليہ آهي جيڪو اردو هنديءَ ۾ چيو ويندو آهي اهو سنڌيءَ مان نڪتو آهي. سنڌي لفظ ڏيئو. جنهن جو تاريخي پس منظر آهي تہ جڏهن واڻيو واپاري ڪٽندو هو قرض نہ ڏيئي سگهندو هو، ڪيس ٽوٽو پئجي ويندو هو تہ ان وقت ڏينهن جو ڏيئو ٻاريندو هو. اهو ڏسي ٻيا سمجهندا تہ واڻيو ڪٽي پيو آهي، جو ڏينهن جو ڏيئو ٻاريو اٿس، معنيٰ ڏيوالو ڪييو اٿس. ان مان ٻين ٻولين هيءُ لفظ ورتو، چو "ڏ" جو اچار هنديءَ ۾ ناهي تنهن ڪري ديواليہ چوڻ لڳا. سنڌي جو سر "او" گهٽو ڪري هنديءَ ۾ "آ" ڪري اچاريو ويندو آهي. پر بلوچ صاحب انهيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ڏيکاريو آهي. (9) حقيقت اها آهي تہ خود هنديءَ ۾ لفظ ديوالي استعمال ڪندي ڪين احساس ٿيو تہ اهو لفظ ديپ والي آهي، هاڻي اهي ديپاولي چون ٿا. اصل ۾ لفظ ڏيئاري آهي. رام جڏهن راوڻ کي شڪست ڏيئي ايوڌيا واپس موٽي ٿو تہ خوشيءَ ۾ ڏيئا ٻاري سندس استقبال ڪيو. ان وقت ڪشمير کان وٺي سنڌ تائين وادي سنڌ سڌبي هئي. رام جا ڪيترا ٽڪيا سنڌ ۾ موجود آهن. "هنگلاج پراڻ ۾ لکيل آهي تہ رامچندر، سيتا ماتا ۽ لڇمڻ کي وٺي هنگلاج پرسڻ ويا هئا. هنگلاج ڪراچي کان سونمياڻيءَ واري واٽ وٺي هاڙهي جبل ڏي وڃبو آهي، ڪراچيءَ ۾ راماسر (رام تلاءَ) تي

اهو نالو ان ڪري پيل آهي. هوڏانهن رام باغ آهي جيڪو هن وقت آرام باغ سڏجي ٿو. شري رامچندر ڪجهه وقت ڪيماڙيءَ طرف هڪ ٽڪر جي غار ۾ ايڪانت ۾ وڃي گذاريندو هو. جنهن ڪري اڄ تائين رام جهروڪو يعنيٰ رام جي محلات سڏجي ٿو. حب ندي ڪان وٺي سونمياڻي وڃبو ته واٽ تي ٿوريون ڪڇيون ڪوهيون نظر اينديون جي اڄ ڪلراڻي ميدان ۾ قدرتي طرح جڙيل ڪوهه آهن. جيڪي چندر ڪوپ يعنيٰ رام چندر جا ڪوهه سڏجن ٿا. مطلب ته رام هاٿوڪي سنڌ ۾ آيو هو. اڳتي هلي رام کي به جاڙا پٽ ٿيا. هڪ جو نالو لئو ٻئي جو نالو ڪُش هو. لئو جي اولاد کي اڄ لوهاڻا سڏجي ٿو". (10)

انهيءَ جو مطلب ته سنڌي لفظ ڏيئو ئي آهي جيڪو سنسڪرت ۾ ديو بنجي ويو. وري ڏيئاري مان ديوالي بنجي ويو.

شاهه لطيف لفظ ڏيئو استعمال ڪيو آهي.

تو جو ڏيئو پائيو سا سورج سمائي،
انڌن اونداهي، جي رات وهامي ڏينهن ٿيو.
(رامڪلي9/20)

ريل

هن لفظ کي انگريزي سمجهيو ويندو آهي. اسان وٽ ريل گاڏي چيو ويندو آهي. انگريزيءَ ۾ ٽرين لفظ به ريل گاڏيءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي ريل جي پٽڙي عام طور چيو ويندو آهي. جامع سنڌي لغت ۾ ريل جي معنيٰ هن ريت لکي آهي.

اسم: لوهه جو پٽو لوهه جو رستو ريل لائن پٽڙي، ريل گاڏي.

ريل: سيلاب، ليٽ، پلتو گاهه وارو ميدان، چراگاهه، سائي جوءِ، ملير، آباد زمين، هيٺاهين پاٽيائي زمين پوسل واري زمين جو ٽڪرو وغيره (11)

اصل ۾ اڄ به پاڻيءَ جي ندي يا، ڍنڍ واري پاسي کان خشڪ زمين کي ريل چيو ويندو آهي. يا وري واهه جي ڪناري واري زمين جي رستي کي ٻاقي ۾ ريل چيو ويندو آهي. ريل جو لفظ سنڌيءَ ۾ ٻي شڪل ۾ به موجود آهي "ريلو" پاڻيءَ جو ريلو هوندو آهي. ريلا ڪري وهڻ، وغيره پهريون دفعو ٻاڦ تي هلندڙ ريل گاڏي برطانيه ۾ 1802ع تي ايجاد

ٿي آهي.(12) پر ريل گھڻو اڳ شاهه لطيف استعمال ڪري چڪو آهي. ان جو مطلب ته ريل لفظ انگريزي ۾ سنڌيءَ مان ئي ويو آهي. انگريزي ۾ ريل لفظ جون ٻيون به معنائون موجود آهن. پر ريل جي پٽڙين کي Railway چئبو آهي.

جهڙي سج ڪڪور، تهڙي مهي اکين ۾
ڪينجهر ٻنهي ڪنڌيين، ميون تلن مور
تماچي تمبور، رات وڄايا ريل ۾.
(گنج)٭

•

ڪنڌا! ڪڄاڙيان، اپو آهين ريل ۾؟
پريان پڄاڻان، سڪي ٻانگهر نه ٿئين؟.
(ڏهر 4/5)

شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ ريل جون مختلف معنائون استعمال ڪيون آهن.

مثال

اٿي رائو ريل، وينئن تان واري وري. (آبري8/13)

هتي ريل جي معنيٰ هلڻ آهي، ڏورڻ آهي، وري ڪٿي ريل جي معنيٰ ساوڪ، ميداني علائقو به آهي

نتيجو:

سنڌي ٻولي دنيا جي قديم ٻولين منجهان آهي، جنهن جا ڪيترا لفظ ٻين ٻولين قبول ڪيا آهن ساڳئي وقت سنڌيءَ ۾ به ڪيترا لفظ ڌارين ٻولين جا شامل ٿي ويا آهن. ڪي لفظ سڌو سنئون موجود آهن ته ڪي وري تبديل ٿي شڪل مٽائي موجود آهن. هنديءَ ۾ اڄ به ڪڇونبر، ڏما چوڪڙي وغيره لفظ جيئن جو تيئن موجود آهي. انگريزي، عربيءَ ۾ اهڙي طرح سنڌي لفظ موجود آهن. ڪن لفظن جي باري ۾ تاريخ اجا واضح ڪري نه سگھي آهي ته اصل بنياد ڪهڙي ٻولي آهي. جن لفظن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. انهن جو تاريخي طور صرفياتي جائزو ورتو ويو ته اهي لفظ اصل سنڌي آهن، جو تاريخ مان انهن جا ثبوت ملن ٿا. هي موضوع اجا تحقيق طلب آهي ته ڪيترا لفظ

اصل سنڌي آهن. جيئن سراج صاحب بہ پنهنجي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ذڪر ڪيو آهي تہ خود ڪيترا انگ اصل ۾ سنڌي آهن مثال بہ اڄ بہ انگريزي ۾ BI موجود آهي مثال BI Monthly وغيره انهيءَ جو مطلب تہ سنڌي ٻوليءَ جي قدامت تي اڃ بہ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي.

حوالا

1. جتوئي، علي نواز حاجن، پروفيسر، 'علم السان ۽ سنڌي سماج'، سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار ادارو، ڇاپو ٽيون مارچ 2018ع
2. ساڳيو ص
3. بلوچ، نبي بخش خان، سنڌي 'لغت' (هڪ جلدي)، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ڇاپو ٽيون 2017ع ص 100.
4. آڏواڻي، ڀيرومل، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون 1972ع ص86.
5. سراج، 'سنڌي ٻولي'، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ڇاپو ٽيون 2017ع ص 123
6. ڀيرومل آڏواڻي، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون 1972ع ص22.
7. https://sindhiproverbs.blogspot.com/2018/10/blog-post_20.html تاريخ 3 فروري 2024 وقت 11.3
8. مفصل سنڌي لغت، سنڌي لئنگويج اٿارٽي،سنڌ،2015، ص 331.
9. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، هڪ جلدي سنڌي لغت، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ڇاپو ٽيون 2017ع ص 315.
10. مهر، عبدالقادر ڪند مالا، مرڪ پبليڪيشن ڪراچي2023ع ص 11 ۽ 12
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Train تاريخ 30 جنوري 2024ع وقت شام 4 وڳي
12. شاهہ لطيف جا سيئي بيت ڪلياڻ آڏواڻي واري رسالي تان ورتل آهن جيڪو سنڌيڪا نئون ڇاپو 2004 ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو.

* هي بيت گنج (شاهہ جو رسالو) الف ب وار ترتيب سان. شاهہ عبد الطيف ڀٽائي چيئر ڇاپو پهريون 2012ع ص 293. تان کنيو ويو آهي.